

УДК 911.3

РОЗДОРОЖНЮК О. І

**НАПРЯМКИ СТАБІЛІЗАЦІЇ І РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ВИРОБНИЦТВА ПОДІЛЬСЬКОГО МАКРОРАЙОНУ**

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню кризових явищ пов'язаних із структурними трансформаціями в агропромисловому комплексі, вдосконаленням економічного механізму АПК, присвячені праці вчених – економістів, аграрників – П. Саблука, О. Онищенко, А. Мазура, О. Могильного, О. Амбросова тощо. Сучасні дослідження АПК з економіко-географічних

позицій – М. Пістуна, Я. Олійника, В. Захарченка, Л. Жовнір, В. Нагірної тощо – охоплюють проблеми, пов'язані з трансформуванням структури і спеціалізації АПК, функціонуванням спеціалізованих комплексів, змінами в системно-територіальній організації різних сільськогосподарських утворень в ринкових умовах, питання підвищення конкурентоспроможності і експортного потенціалу аграрного сектору.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Впровадження ринкових механізмів у АПК, доцільність та ефективність використання різних способів господарювання, форм власності, напрямків природокористування, структури та спеціалізації сільськогосподарського виробництва повинні враховувати специфіку окремих регіонів України. Насамперед тих, в яких аграрний сектор є основою спеціалізації всього господарського комплексу. У зв'язку з тим, що Подільський макрорайон має аграрно-індустріальний напрям господарського розвитку, завдання нашого дослідження полягає у вивченні напрямків трансформаційних зрушень у сільському господарстві Поділля.

Вивчення трансформаційних процесів в господарстві має особливе значення для нашої країни. У зв'язку з переходом до ринкової системи господарювання після довгого існування планової економіки з її командно-розподільчою системою, змінюються підходи і критерії оцінки раціональності та оптимальності територіальної організації господарства. Головним критерієм економічної стабільності певного регіону виступає забезпечення конкурентоспроможності підприємств усіх сфер господарського комплексу, а також задоволення платоспроможного попиту населення.

Трансформаційна криза, що відбулася в Україні, охопила всі сфери національного господарського комплексу. Особливо важкою, нищівною була вона для аграрної сфери господарства. Регіони з переважаючою часткою аграрної продукції першими відреагували на кризові явища в економіці і до сьогодні більшість із них зберігають усі ознаки депресивних територій.

Один із потужних аграрних районів України – Подільський макрорайон – займає 10,1 % території держави. У 2003 році тут проживало 8,1% населення України. За цей же період в регіоні було вироблено сільськогосподарської продукції на 14,3 млрд. грн., що склало в загальному обсязі сільськогосподарського виробництва країни майже 13%.

Висока продуктивність сільськогосподарського виробництва в макрорайоні зумовлена багатьма чинниками. По-перше, хоча природно-ресурсний потенціал його території загалом має середні показники, рівень забезпеченості земельними ресурсами тут дуже високий з високими показниками їх продуктивності [6, с. 75], що разом з сприятливими кліматичними умовами позитивно впливає на розвиток аграрної сфери. По-друге, в макрорайоні на початок 2004 р. проживало 2249,3 тис. сільських жителів (що склало 52,9% всього його населення), хоча останнє десятиріччя у сільській місцевості прогресують процеси депопуляції та міграції в міста. По-третє, багаторічний традиційний досвід і трудові навички населення історично зумовлюють високий рівень сільськогосподарського освоєння території [4, с. 374]. По-четверте, вигідність суспільно-географічного положення Поділля, його транзитивний потенціал, сприяє формуванню внутрішніх ринків збуту аграрної продукції, розвитку експортної діяльності. Тому Подільський макрорайон є одним із найбільших в Україні постачальників сільськогосподарської продукції. У 2003 р. тут було

вироблено 13,7% зерна, 27% цукрових буряків, 16,7% картоплі, 8,6% овочів, 16,8% плодів і ягід, 12,6% м'яса, 14,7% молока, 7,8% яєць.

Сільське господарство Поділля є основою розвитку всього його господарського комплексу, базовою ланкою агропромислового комплексу. У структурі сільського господарства переважає рослинництво – у 2003 р. його обсяги становили 60,3% від загального обсягу сільськогосподарської продукції макрорайону, відповідно обсяги тваринницької продукції склали 39,7% (у 1990 р. це співвідношення виглядало, як 55,5% до 44,5%). Поглиблення нераціональної пропорційності між тваринництвом і рослинництвом свідчить про негативне посилення ґрунтовиснажливого напрямку землеробства, що приводить до зниження продуктивності сільськогосподарських угідь. З 6094,7 тис. га загальних земельних угідь площі, зайняті під сільським господарством у 2003 р. становили 76,2% (з них ріллі 62,8%).

Суттєві зміни відбулися в структурі посівних площ основних сільськогосподарських культур Подільського макрорайону (рис. 1). Збільшилася

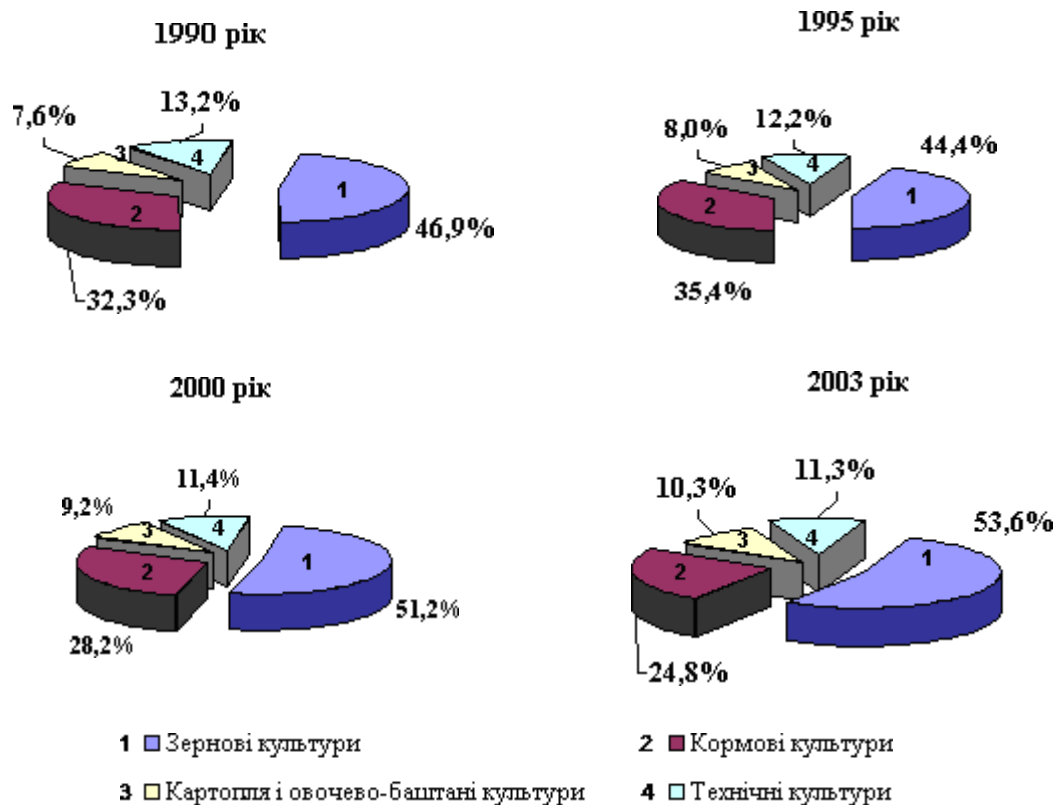

Рис. 1. Структура посівних площ сільськогосподарських культур Подільського макрорайону

частка під посівами зернових культур і зменшилася під кормовими і технічними культурами.

Трансформаційні процеси в АПК проходять складно і суперечливо, супроводжуються кризовими явищами. Перехід до ринку зорієнтував сільськогосподарських виробників на пошук ефективних форм господарювання, шляхів скорочення витрат. Відомо, що швидкість обороту коштів у рослинництві вища, ніж у будь-якій тваринницькій галузі, до того ж більше гарантій і

можливостей для їх реалізації, адже низький платоспроможний попит населення призводить до споживання в більшій мірі рослинницької продукції. Тому на загальному фоні зменшення посівних площ основних сільськогосподарських культур на Поділлі збільшуються посіви ярих зернових (пшениці, ячменю тощо), соняшнику (з 1990 р. посівні площі цієї технічної культури вирости вдвічі), картоплі, овочів тощо.

Дороговизна тваринницької продукції робить неможливим швидку реалізацію її на споживчому ринку. А з падінням продуктивності тваринницької галузі зменшується і необхідність у кормах, що відображено у структурі посівних площ регіону.

Можна було б зазначити, що при цьому спостерігається позитивна тенденція до зменшення посівів основних сільськогосподарських культур, вивільнення ріллі з сільськогосподарського користування та збільшення площ пасовищ та сіножатей. Та швидше дані процеси є результатом впливу ринкової трансформації на характер сільськогосподарського виробництва.

Спонтанний характер трансформаційних процесів залежить від багатьох різномірних факторів, що обумовлюють непередбачуваність результатів. З іншого боку трансформаційні процеси є проявом незадоволеності умовами і результатами старої системи господарювання, вони є результатом критичного розгляду норм цієї системи, переломом в організаційному порядку.

Для сільського господарства поштовхом для трансформаційних перетворень послужили в першу чергу зміни власності на землю, зміни в організаційних формах цієї власності. Докорінно змінилася структура землекористувачів Подільського макрорайону. На зміну колгоспам і радгоспам прийшли нові суб'єкти господарювання: господарські товариства, приватні підприємства, виробничі кооперативи, фермерські господарства, державні підприємства та підприємства інших форм господарювання (табл. 1). Між ними формуються нові горизонтальні та вертикальні зв'язки, розвивається підпорядкована ринковим законам спеціалізація і кооперування виробництва.

Зміна суб'єктів сільськогосподарського виробництва привела до перерозподілу земельних площ і сільськогосподарських угідь Подільського макрорайону. Основними власниками земельних ресурсів стали недержавні сільськогосподарські підприємства: 2003 р. у Вінницькій області в їх власності знаходилося 61,6% сільськогосподарських угідь, у Хмельницькій області – 66,5%, в Тернопільській – 87,0% (у власності фермерських господарств відповідно 5,9%, 7,3% і 3,4%). Збільшилася питома вага земель у власності громадян: у Вінницькій області вона склала 29,3%, Хмельницькій – 31,3%, Тернопільській – 47,0%. У власності державних підприємств знаходилось відповідно 3,2%, 2,2% і 2,4% сільськогосподарських угідь макрорайону. Залишається лише визначити, який власник найбільш раціонально і ефективно використовує земельні ресурси, якими володіє.

Трансформаційні процеси в АПК Подільського макрорайону супроводжуються кризовими явищами, загальним падінням сільськогосподарського виробництва, особливо протягом перших десяти років реформ (табл. 2). Вдвічі скоротився валовий збір зерна, картоплі, овочів, плодів і ягід, втричі цукрових буряків і кормових культур, майже вдвічі зменшилось виробництво м'яса, молока, яєць. Хоча після 2000 року намітилась позитивна тенденція до поживлення загального обсягу сільськогосподарського

Таблиця 1.

Структура діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання в Подільському районі в 2003 році.

Організаційно-правові форми господарств	Вінницька область		Тернопільська область		Хмельницька область	
	Усього господ.	в %	Усього господ.	в %	Усього господ.	в %
<i>Усього господарств</i>	2171	100	1355	100	2008	100
Господарські товариства	56,6	26,1	246	18,2	513	25,5
Приватні підприємства	182	8,4	340	25,1	106	5,3
Виробничі кооперативи	135	6,2	19	1,4	134	6,7
Фермерські господарства	1218	56,1	650	48,0	1114	55,5
Державні підприємства	14	0,6	13	0,9	30	1,5
Підприємства інших форм господарювання	56	2,0	87	6,4	111	5,5

виробництва, говорити про стабільне зростання ще рано.

Зі зменшенням виробництва у колективних сільськогосподарських підприємствах Подільського макрорайону зростає роль особистих підсобних господарств населення. У 1995 році господарствами населення Поділля було вироблено м'яса 53,8%, молока 49,9%, яєць 76%, зібрано 6,2% зерна, 1,4% цукрових буряків, 96,1% картоплі, 74,8% овочів. Та уже у 2003 році ці ж господарства забезпечили виробництво 75,5% м'яса, 83,7% молока, 89,8% яєць, 25,3% зерна, 10,7% цукрових буряків, 99,4% картоплі, 94,1% овочів. Тож основними виробниками багатьох видів сільськогосподарської продукції в Подільському макрорайоні є господарства населення: особисті підсобні господарства та власники і користувачі присадибних ділянок. Хоча відомо, що такі господарства призначені власне для самозабезпечення населення продовольством. Світовий досвід свідчить, що організаційно-правова структура землекористування, в якій переважає дрібнотоварне господарство, не може стати основою для інноваційної структурної перебудови сільського господарства країни. А найперспективнішою формою господарювання в ринкових умовах вченими розглядаються сільськогосподарські підприємства і особисті селянські (фермерські) господарства [6, с. 59]. За роки реформ фермерські господарства Поділля не справили значного впливу на рівень виробництва продукції і раціональне використання землі та ресурсів. Так у 2003 р. ними вироблено м'яса 1,0%, молока 0,7%, зібрано 5,6% зерна, 8,2% цукрових буряків, 2,0% овочів. Особливістю приватних аграрних господарств є їх переважно натуральний характер господарювання, орієнтація на виробництво рослинницької продукції. Те, що такі господарства ще продовжують працювати, обумовлюється низькими прибутками селян, необхідністю їх "виживання" в умовах економіки

Таблиця 2.

Валовий збір сільськогосподарських культур та виробництво тваринницької продукції усіма категоріями господарств (тис.т.)

Район	Зернові культури	Картопля і овочі	Кормові культури	Плоди та ягоди	Цукрові буряки	Соняшник	М'ясо	Молоко	Яйця (млн.шт.)
1990 рік									
Вінницька область	3073,7	3454,3	6608,8	240,4	5748,7	66,8	233,3	1276,9	682,9
Тернопільська область	1319,1	1159,7	4523,5	37,9	3313,4	-	123,3	808,3	359,2
Хмельницька область	2063,0	1240,4	5361,6	145,9	3977,8	0,4	155,5	1086,5	419,3
Подільський макрорайон	6455,8	5854,4	16493,9	424,2	13039,9	67,2	512,1	3171,7	1461,4
1995 рік									
Вінницька область	2229,8	1388,5	4515,8	141,7	3981,2	69,3	139,7	938,1	394,3
Тернопільська область	1203,8	668,6	3035,2	23,8	2011,0	-	74,4	654,5	270,8
Хмельницька область	1612,4	98,1	4180,6	79,2	2369,1	0,8	107,4	906,0	181,1
Подільський макрорайон	5046,0	2155,2	11731,6	244,7	8361,3	70,1	321,5	2498,6	846,2
2000 рік									
Вінницька область	1744,5	1614,3	2605,7	72,8	1916,3	67,3	92,9	654,9	348,8
Тернопільська область	740,6	1183,0	1284,9	11,3	1202,3	1,0	48,2	505,6	234,5
Хмельницька область	1214,7	123,2	2083,7	78,1	1146,2	2,7	74,3	656,6	159,6
Подільський макрорайон	3699,8	2920,5	5974,3	162,2	4264,8	71	215,4	1817,1	742,9
2002 рік									
Вінницька область	2321,8	1390,8	1983,5	65,3	2068,9	65,7	92,4	778,5	381,1
Тернопільська область	908,0	924,4	1100,9	20,3	1203,8	0,7	47,1	490,2	281,7
Хмельницька область	1404,9	118,4	1738,2	78,6	901,3	2,2	80,0	731,1	175,1
Подільський макрорайон	4634,7	2433,6	4822,6	164,2	4174	68,6	219,5	3268,5	837,9
2003 рік									
Вінницька область	1213,4	1550,2	2184,9	182,1	1727,9	92,0	85,3	778,4	415,6
Тернопільська область	736,2	932,6	915,0	16,8	1102,3	1,3	51,2	490,2	292,7
Хмельницька область	830,1	116,7	1906,2	85,9	788,1	4,5	77,7	731,1	181,7
Подільський макрорайон	2779,7	2599,5	5006,1	284,8	3618,3	97,8	214,2	1999,7	890,0

Таблиці складено за джерелами: [10, 11, 12, 13]

транзитивного типу.

Трансформаційні зміни відбилися також на територіальній організації сільськогосподарського виробництва Подільського макрорайону. Наприклад, посівні площі цукрового буряка, які є основою для розвитку бурякоцукрового підкомплексу АПК регіону, скоротилися майже в 2,5 рази. Особливості процесу скорочення посівних площ та обсягів виробництва у бурякоцукровому підкомплексі Поділля розглянуті у багатьох наукових працях [3, 8, 9]. При скороченні посівних площ цієї технічної культури в областях, які мають сприятливі агрокліматичні умови для її вирощування, спостерігається тенденція до збільшення її посівних площ у степових регіонах – Донецькому, Запорізькому, Луганському, Херсонському. Це приводить до спотворення структури розподілу сільськогосподарських угідь, нераціонального і малопродуктивного їх використання. Зміни в структурі посівних площ можна було б зрозуміти, якби при цьому зростала урожайність основних сільськогосподарських культур регіону. Та урожайність зернових (пшениці, жита, ячменю, вівса, гречки, зернобобових), а також цукрових буряків знизилась на 30% порівняно з 1990 роком. Такий стан речей пояснюється багатьма причинами, але основна з них – зменшення доз внесення мінеральних та органічних добрив. Якщо у 1990 р. доза внесення мінеральних добрив на 1 га становила 160 кг поживної речовини, то в 2003 – всього 30 кг.

Потрібно зазначити, що у приміській зоні великих господарських вузлів макрорайону – Вінниці, Тернополя, Хмельницького – відбувається менший спад виробництва, що зумовлено наявністю потужного ринку збуту сільськогосподарської продукції. Також тут активніше відбувається створення нових форм господарювання, інтенсивніша інвестиційна діяльність.

На скорочення обсягів сільськогосподарського виробництва має значний вплив ускладнення демографічної ситуації в сільській місцевості. Станом на 1.01.2004 року у Подільському макрорайоні проживало 4250,4 тис. осіб, з них 52,9% - жителі сільської місцевості. У працездатному віці знаходилось близько половини сільських мешканців. Зростає кількість осіб старших працездатного віку, все менше народжується дітей, що знижує якість працересурсного потенціалу сільських територій. З іншого боку, у зв'язку з трансформаційними процесами в аграрному секторі регіону виникають проблеми зайнятості населення, зростає рівень безробіття.

Сільське господарство завжди через особливості галузі потребувало надійного забезпечення ресурсами. Та за останні роки матеріально-технічний потенціал села скоротився: кількість тракторів зменшилась на 40%, зернозбиральних комбайнів – на 32,7%, кукурудзозбиральних комбайнів – на 48,4%, установок та доїльних агрегатів для доїння корів – на 60%. Фізичне спрацювання техніки, що експлуатується понад 14 років, досягло 70-80%.

З вищезазначеного можна зробити такий висновок: зниження ефективності виробництва багатьох видів сільськогосподарської продукції є свідченням недосконалості механізму відбору і формування в регіоні конкурентно-спроможних спеціалізованих агропродовольчих ринків. На глибоку кризу сільського господарства великий вплив мали і такі чинники, як інфляція, впровадження національної грошової одиниці – гривні, відсутність державної підтримки села, зменшення обсягів інвестицій. Фінансування зменшилось за період з 1990 по 1998 р. в 60 разів. Порушення еквівалентності обміну між містом

і селом за період 1991-1998 рр. завдало збитків на суму 95 млрд. грн.[2, с.126].

Основними напрямками оздоровлення села, на наш погляд, є наступні заходи:

1. Завершення трансформації власності в сільському господарстві, створення форм і організацій на основі формування корпоративної власності.
2. Фінансове оздоровлення аграрного сектора, а саме: надання державою субсидій сільськогосподарським виробникам; вільне ціноутворення на сільськогосподарську продукцію; постійне здійснення державою інтервенційних закупок сільськогосподарської продукції; зміна форм і режиму кредитування.
3. Завершення формування сільськогосподарського ринку: відродження системи заготівель і закупок сільськогосподарської продукції; формування державних резервів; підвищення рівня зайнятості населення.

1. Валькована О.В. Подільський економічний район: конкурентні переваги території та підвищення ефективності розвитку АПК. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2002. – С.135-141.
2. Геець В. М. Перехідна економіка. – К.: Вища школа, 2003. – С. 123-131.
3. Захарченко В.І. Ринкові перетворення у цукробуряковому виробництві // Економіка АПК. – 2004. – № 7. – С.130-131.
4. Крубер А., Григорьев С., Барков А., Чефранов С. Европейская Россия. Иллюстрированный географический сборник. – М., 1909. – 623 с.
5. Лапа Ю.Ф. Самоорганізація ринкових відносин у сільському господарстві // Економіка АПК. – 2003. – № 1. – С. 56-60.
6. Онищенко О. Порівняльна оцінка продуктивності господарств населення // Економіка України. – 2003. – № 11. – С. 56-60.
7. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – Львів: Світ, 1993. – 236 с.
8. Сокальський В.В. Проблеми розвитку цукрової промисловості Хмельницької області // Економіка АПК. – 2003. – № 7. – С. 56-58.
9. Яремчик Г.І. Історія розвитку цукробурякового виробництва // Економіка АПК. – 2004. – № 5. – С. 22-27.
10. Статистичний щорічник Вінниччини за 2003 рік. – Вінницьке обласне управління статистики. – 2003. – 528 с.
11. Статистичний щорічник Тернопільщини за 2003 рік. – Тернопільське обласне управління статистики. – 2003. – 498 с.
12. Статистичний щорічник Хмельниччини за 2003 рік. – Хмельницьке обласне управління статистики. – 2003. – 480 с.
13. Статистичний щорічник України за 2003 рік / за ред. О.Г. Осауленка. – Держкомстат. – 2004. – 620 с.

The author has investigated the processes of transformation of the Podillya macroregion agriculture. The processes of changes in property, forms of organization, the legal basis, specialization and cooperating of the agriculture have been studied. The basic ways of stabilization of the agricultural production have been determined.